

M. F. AHUNDZADE’NİN ARAP ALFABESİNİN ISLAHIYLA İLGİLİ YENİ ALFABE LÂYİHASI*

Naile RÜSTEMLİ**

Öz

Mirza Fethali Ahundzade (ö. 1878), 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önde gelen isimlerinden biridir. Azerbaycan’da modern edebiyatın kurucularından biri olmakla birlikte, toplumsal, siyasi ve felsefi eleştirel düşünceleri ile yaşadığı dönemin en önemli reformcu aydınları arasında yer alır. Türk-İslam dünyasında ilk Türkçe komedi ve ilk tiyatro müellifi olarak bilinen Ahundzade, aynı zamanda İslam dünyasında ilk alfabe reformcularından biridir. Ahundzade, çeşitli alanlarda yazdığı eserlerle yaşadığı toplumun aydınlanması, ilerlemesi ve eğitim seviyesinin yükselmesi konusunda çok önemli çalışmalar yapmıştır. Yazar yaşadığı dönemde toplumun geri kalmışlığının temel sebebi olarak mevcut Arap alfabesini görmüş, bundan dolayı alfabenin ıslahı konusunda uzun dönem mücadele etmiştir. Bu çalışmada biz Ahundzade’nin alfabe ıslahı projesini, yazarı buna sürükleyen sebepleri, ortaya koyduğu yeni alfabenin özelliklerini ve bu alanda İran ve Osmanlı’da yaptığı faaliyetleri ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Ahundzade, Aydınlanma, Islah, Alfabe Reformu.

M. F. Akhundzadah and His New Alphabet Project

Abstract

Mirza Fath-Ali Akhundzadah is a famous author, playwright, philosopher, and founder of modern literary criticism. He is one of the most significant names of Azerbaijan literature. Akhundzadah is regarded as the founder of modern literature in Azerbaijan. He is also first comedy writer and one of the first alphabet reformist in Islamic world. Though Akhundzadah is mostly remembered for his founding work in theater and drama, his contribution to alphabet reform was enormous. This study focused on Akhundzadah’s the new alphabet project and his activities in this area in Iran and the Ottoman Empire.

Keywords: Akhundzadah, Alphabet, Reform.

* Bu makale “M. F. Ahundzade’nin Felsefi ve Toplumsal Görüşleri” isimli yüksek lisans tez çalışmamın ilgili bölümünden çıkartılmıştır.

** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Felsefesi Anabilim Dalı, naile-rustemli@hotmail.com

Giriş

Arap alfabesini yaklaşık bin yıl kullanan Türkler, 19. yüzyılın ortalarında alfabelerini tartışmaya başlamışlardır. Bu dönemde Türk aydınları, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında geri kalış sebeplerini tartışmaya başladıklarında, askeri ve iktisadi alanlarla birlikte, eğitim sahasında da geri kalmışlığın sebepleri üzerinde durmuşlardır. Bu çerçevede eğitim sahasındaki aksaklıklar ve eksiklikler gündeme getirilirken, kullanılan harflerin Türkçe'yi ifade etmeye yetersiz olduğu, eğitimin yaygınlaşamamasının en önemli sebebinin harfler olduğu hakkında birçok görüş ortaya atılmıştır.¹ Osmanlı'da yeni bir alfabe tertip etmenin gerekliliğinden bahseden en eski yazının 1861'de *Tercemân-ı Ahvâl*'de imzasız olarak yayınlanmış *Maa-rife Dair Bend-i Mahsus* olduğu söylenir. Bu yazıda çocukların Arap alfabesi ile harekesiz bir metni okuyamadıkları, Arapça'ya ait gramer kaidelerini öğrendikleri için Türkçe bir metni doğru düzgün yazamadıkları, diğer milletlerin alfabeleri kendi lisanlarında olduğundan üç dört yıl içinde okumayı rahat şekilde öğrendikleri ifade edilir. Bu durumun çözümü için Osmanlı lisanına uygun bir alfabe ve hecâ risalesinin tertip olunmasının gerekliliğinden bahsedilen yazıda, Türkçe sarf ve nahve dair muhtasar bazı kitaplar telif etmek ve bu kitapların okullarda tarz-ı cedit üzere talim olunması gibi ıslah tedbirlerinin alınmasına da değinilmektedir. Bununla birlikte bu alfabenin hangi özellikler taşıyacağı belirtilmemiştir. Söz konusu yazının mahiyeti ve öne sürülen teklifler aşağıda da görüleceği üzere Mirza Fethali Ahundzade'nin fikirlerine büyük ölçüde benzerlik taşır.²

Tercüman-ı Ahval'deki yazı her ne kadar daha eski olsa da, bazı araştırmacılar Türkiye'de ilk defa Arap harflerinin Türkçe'yi ifade etmeye yetersiz olduğunu ve bunun da okuma yazma öğrenirken zorluğa yol açtığını belirten ve bu sorunun halledilmesi için tekliflerde bulunan şahsın Münif Paşa (1830-1910) olduğunu söyler.³ Münif Paşa, daimi üyesi bulunduğu ve çalışmalarına katıldığı Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'de 1862'de harflerin ıslahı ile ilgili bir

¹ Muhammet Erat, "Osmanlı'da Alfabe Tartışmaları", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. XV, 247.

² Yavuz Akpınar, *Mirza Fethali Ahundzâde* (bütün yönleriyle), yayımlanmamış doktora tezi, (Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1980), s. 113-114.

³ F. A. Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)", *TTK Belleten*, XVII, sy. 66, Nisan 1953, s. 224; Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. bs., s. 153-155; Erat, "Osmanlı'da Alfabe Tartışmaları", 247; İsmail Doğan, "Münif Mehmed Paşa", *DİA*, XXXII, 10.

konuşma yapar. Münif Paşa tarafından gündeme getirilen alfabe ıslahının metni⁴ bir sene sonra *Mecmûa-i Fünûn*'da Ahundzade'nin layihası hakkındaki Cemiyet'in kararı ile beraber neşredilmiştir. Bununla birlikte Münif Paşa ıslahın ne şekilde olması gerektiğine dair müşahhas bir proje hazırlamaz. Hangi hususlarda ıslaha ihtiyaç görüldüğünü sıralamakla yetinir. Çalışmasında eğitimde gördüğü bazı eksikliklerden söz eden Münif Paşa, Batı eğitim sistemiyle karşılaştırmalar yaparak ülkede uygulanan sistemin son derece yanlış ve yetersiz olduğunu, çocuklara anlamadıkları bir yığın, sarf, nahiv, mantık ve meânî kuralları ezberletildiğini söylemiştir. Bu yanlışlıkların giderilmesi için eğitim yönteminin düzeltilmesi gerektiğini belirterek, çocukların Türkçe'yi kolaylıkla okuyup yazabilmelerini sağlayacak bir program teklif etmiştir. Onun ıslah konusunda ileri sürdüğü gerekçeler Ahundzade'nin fikirlerine çok yakındır. Her ikisi de Arap harfleriyle okuyup yazmanın zor olduğunu, Arap alfabesindeki zorluğun başka milletlerin alfabeleri ile karşılaştırılırsa daha iyi anlaşılacağını, yazı yüzünden halkın cahil kaldığını vb. gibi sebepleri ıslah için gerekçe olarak göstermişler.⁵

Osmanlı'da alfabenin ıslahı meselesi 1861 senesine kadar edebi ve siyasi çevrelerde tartışılrsa da bu konu matbuatta açıkça tartışılmamıştır. Bu hususun devrin şartlarından kaynaklanmış olması muhtemeldir. Bu dönemde İstanbul'un edebi ve siyasi çevrelerinde alfabe ıslahı düşüncelerinin kuvvetlenmesinde Ahundzade'nin etkisinin olduğu da söylenebilir. Nitekim Ahundzade'nin alfabe layihasını 1857'de Rus sefareti vasıtasıyla İstanbul'a gönderdiğini ve ilgili kişilere verildiğini biliyoruz. Ahundzade'nin bu hususta 12 Kasım 1857 tarihinde Bâbü'lî'ye yazmış olduğu Rusça ve Farsça dilekçenin nüshası Bakü'de arşivde bulunmaktadır.⁶ Diğer taraftan bu dönemde Osmanlı'da Hoca Tahsin Efendi, Ahmet Cevdet Paşa ve Münif Paşa'nın alfabe konusunda görüşleri olmuşsa da, hiç kimse Ahundzade gibi bu konuda alfabe layihası hazırlayarak doğrudan bu işi

⁴ Münif Efendi'nin 1862'de Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'de vermiş olduğu konferans metni için bk. Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, s. 153-154.

⁵ İsmail Doğan, "Münif Mehmed Paşa", 10; Akpınar, *Mirza Fethali Ahundzâde*, s. 114-115.

⁶ Mirza Fethali Ahundzade, *Eserleri*, (Bakü: Doğu-Batı, 2005) III, 32; Akpınar, *Mirza Fethali Ahundzâde*, s. 115; Aynı zamanda Ahundzade bu tarihlerde Kafkasya Umumi Valiliği'ne müracaat ederek layihasının resmi yollarla İran ve Avrupa devletlerine gönderilmesini de teklif etmiştir. (Bk. *Eserleri*, III, 32)

açıkça savunarak, Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının gündemine getirmemiştir.⁷

1. Ahundzade'nin Yeni Alfabe Lahiyası

1.1. Alfabe Hakkında Genel Bilgiler

Mirza Fethali Ahundzade, 1812-1878 yılları arasında yaşamış Azerbaycanlı ünlü edebiyatçı, tiyatro yazarı ve reformcu görüşleriyle öne çıkan bir düşündürdür. 1850'li yıllardan hayatının sonuna kadar Ahundzade'yi en çok düşündüren ve kendisini yirmi yıl kadar uzun bir süre meşgul eden önemli çalışmalarının başında Arap alfabesinin ıslahı ve genellikle alfabe reformu meselesi gelmektedir. Bundan dolayı bazı araştırmacılar Türk dünyasında Arap harflerinin ıslahı hakkında ilk gerçekçi teşebbüsü yapan şahsın da Mirza Fethali Ahundzade olduğunu söyler.⁸

Otobiyografisinde belirttiğine göre Ahundzade Arap alfabesinin ıslahı fikrini ilk defa olarak 1857 senesinde, Farsça yazdığı bir risale ile ortaya atar.⁹ Kullanılan Arap alfabesini değiştirmek ve yerine Latin alfabesini ikame etmek fikri Ahundzade'nin alfabe konusunda başlangıçta sahip olduğu düşünce değildi. Ahundzade ilk başta Arap alfabesinin kendi esaslarına sadık kalarak sadeleştirilmesi ve kolaylaştırılmasının taraftarı idi. Bu sebeple, önceleri ıslahla ilgili bir sıra teklifler ileri sürmekle yetinen Ahundzade, daha sonra bu fikrinden vazgeçerek, Arap alfabesinin Arap olmayanlar, özellikle de Türkler için uygun olmadığını, Latin harflerinin okuma yazmada en iyi vasıta olduğu görüşünü savunmuştur.¹⁰

Ahundzade'nin eserlerinin üçüncü cildini düzenleyen ve ön sözünü yazan Hamid Memmedzade yazarın alfabe konusundaki çabalarını üç aşama olarak değerlendirir.¹¹ Memmedzade, Ahundzade'nin ilk aşamada Arap alfabesinin yazı şeklini değiştirmedini, telaffuz edilen, fakat yazılmayan hareketler (sesli harfler) için kelimelerle birlikte yazılarak gösterilen işaretler tertip ettiğini, Arap

⁷ Alaattin Uca, "Mirza Fethali Ahundzade'nin Türk Dünyasına Hizmetleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, sy. 17, Erzurum 2001, s. 371.

⁸ Bk. Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, s. 154.

⁹ Ahundzade, *Eserleri*, III, 218; Ahundzade'nin Ekim 1857'de yazdığı ve 1863'de İstanbul'da görüşülen "Arapça, Farsça ve Türkçe'den İbarete Olan İslam Dillerinin Yazısı Üçün Yeni Alfabe" başlıklı layihasının tam metni için bk. *Eserleri*, III, 15-19.

¹⁰ Ahundzade, *Eserleri*, III, 192.

¹¹ Memmedzade'nin bu tasnifi Ahundzade'nin Ekim 1875 tarihli bir mektubuyla uyum arz eder. Burada Ahundzade kendisi de alfabe konusundaki düşüncelerini üç aşamalı olarak ifade eder. Bk. *Eserleri*, III, 192.

alfabesindeki bütün noktaları atarak sadece noktalarla birbirinden ayrılan harfler için ayrı ayrı şekiller ihdas ettiğini belirtir. İkinci aşamada Ahundzade, bütün noktaların atılması ve kelimelere hareke konmasının yanında, harflerin bitişmez olarak, diğer bir ifadeyle bir birine birleşmeden bağımsız şekilleri ile yazılmasını teklif eder. Çünkü Arap yazı sisteminde harflerin çoğu kelimenin başına, ortasına ve sonuna gelişine göre yapı değişikliğine uğrar ve üç şekilde tezahür eder. Buna harfin müstakil yazılması durumunu da ilave edersek her harfin dört şekli olmuş olur. Bu durum alfabenin öğrenilmesini zorlaştırdığı gibi, öğrenilmesine daha fazla zaman ayırmak ihtiyacını da gerekli kılar.¹² Bu hususla ilgili olarak Ahundzade, 23 Eylül 1857 tarihli Kafkasya Umumi Valiliği yazı işleri müdürü Aleksey Fyodoroviç'e yazdığı dilekçesinde, alfabeyi değiştirme gerekçelerini kısaca ifade ettikten sonra şöyle devam eder:

“... Bu tür bir değişikliği en kısa bir sürede icra etmek kararına geldim, bütün noktaları attım. Şimdiye kadar yazılmayan hareketleri (zaid harfleri) alfabeye dâhil ettim, onların her birisi için güzel şekiller (harfler) ihtira ettim. Alfabenin eksik harflerini tamamladım. Harflerin her birisi için noktaların yardımı olmadan hususi bir şekil buldum. Konuşma ve ifadeyi netleştirmek için birkaç gerekli noktalama işareti oluşturarak, düzgün yazmak ve yazıyı kolay usul ile öğretmek için kaideler gösterdim ve bu yol ile Arap, Fars ve Türk dilleri için yeni bir alfabe tertip ettim ki, özelliği itibarıyla eski alfabeye asla kayıtsız (bigâne) değil ve tamamıyla maksada uygundur.”¹³

Bu layiha vasıtasıyla Ahundzade Arap, Fars ve Türk dilleri için yeni bir alfabe tertip ettiğini ve bu alfabenin eskisinden çok farklı olmadığını belirtiyor. Yazara göre bu alfabeyi kabul etmek, eskisini tamamen atmak manasına gelmez. “Bu yenileşmeden maksat, geçmiş yazı kaidelerini değiştirmek değildir. Çünkü bu iş birçok maninin mevcut olmasından dolayı imkânsızdır. Amaç sadece bu yeni alfabenin İslam halkları arasında mevcut olan alfabelerden (hatlardan) biri olarak kabul edilmesidir.”¹⁴

¹² Ahundzade, *Eserleri*, III, neşreden giriş, 5, 192; Ahundzade'nin ikinci aşamadaki düşünceleri ile Münif Efendi'nin Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'deki konferansında ileri sürdüğü düşünceler neredeyse tamamen benzerdir. Münif Efendi'nin benzer görüşleri için bk. Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s. 154.

¹³ Bk. Ahundzade, *Eserleri*, III, 35-36, 38.

¹⁴ Ahundzade, *Eserleri*, III, 15-17.

Arap harflerini ıslah girişimlerinden bir sonuç alamayan Ahundzade, alfabenin ıslah edilmesi düşüncesinden vazgeçerek, son aşamada bu harflerin tamamen değiştirilmesinin gerekliliği fikrini benimsemiştir. O'na göre harfler Latin alfabesi esas alınarak değiştirilmeli, bütün ünlü harfler alfabe sırasına dâhil edilmeli, yazı ise soldan sağa doğru yazılmalıdır.¹⁵

1.2. Ahundzade'yi Alfabe Islahatına Sürükleyen Sebepler ve Önerileri

Doğu Müslüman dünyasının geri kalmışlığının başlıca sebepleri üzerinde duran Ahundzade, doğu dünyasının genel olarak kalkınmasını ve medeni seviyeye ulaşmasını engelleyen temel sebebin kullanılan alfabeden kaynaklandığını ileri sürmüş, bu nedenle mevcut alfabede bazı değişikliklerin yapılması gerektiği fikrini savunmuştur. Ahundzade'nin gerek ilk eğitiminden başlayarak Arapça, Farsça ve Rusça gibi farklı dilleri öğrenmesi, gerekse de hayatının uzun bir dönemini mütercim olarak çalışması, O'nun çeşitli diller konusunda beceri sahibi olmasına, dil ve alfabe konularıyla daha da derinden ilgilenmesine sebep olmuştur.

166| db

Aynı zamanda Ahundzade'nin Tiflis gibi kozmopolit bir şehir ortamında yaşaması, bu dillerden başka Ermeni, Gürcü ve Fransız dillerine alfabe düzeyinde olsa bile aşina olmasına zemin hazırlamıştır.¹⁶ Dolayısıyla Ahundzade'nin bu tür bir ortamda bulunması kullanılan alfabeyi başka alfabeler ile karşılaştırma yapmak ve eksik taraflarını görmek imkânı vermekteydi. Ayrıca, halkın eğitilmiş olmasına büyük önem veren yazar, Müslüman kavimlerin ilerlemesini geciktiren sebepler üzerinde durmuş, halkın geri kalmışlığının nedeni olarak cehalet ve eğitimsizliği görmüştür. O'na göre cehaletin bu kadar yaygın olmasına neden olan şey, kullandığımız alfabenin yetersiz olması ve zor öğrenilmesi idi. Çünkü alfabe, yeni fikirlerin kolayca yayılmasına ve fikir hayatının genişleyip ilerlemesine en büyük engeldi. Bu hususla ilgili olarak yazar, İstanbul'da sadrazam Fuad Paşa'nın ziyaretinde bulunurken kendisine; "... Hâlihazırda İslam halklarının terakkisi için alfabeden ehemmiyetli ve lüzumlu bir şey yoktur. Eski alfabe ilimleri öğrenmek kapısını bütün halkın yüzüne kapatmıştır." der. Ona göre "yalnız âyanlar ve servet sahip-

¹⁵ Ahundzade, *Eserleri*, III, 5, 166, 172, 192.

¹⁶ İngiliz ve Fransız alfabesinden haberdar olduğuna dair kendisinin bir ifadesi için bk. *Eserleri*, II, 235.

leri ilim öğrenmeye kadirdir ki, bu da çok çetinlikle müyesser olur.”¹⁷

Ahundzade, yeni alfabesinin bu mahzuru ortadan kaldıracığını, halk arasında okuryazarlığın yaygınlaşmasını kolaylaştırarak cehaleti izale edeceğini düşünmekteydi.¹⁸ Yazar 1873’de “Hakâik” gazetesine yazdığı bir yazısında alfabeyi değiştirme maksadını şöyle özetler: “İslam halklarının şimdiki alfabesini değiştirmekten maksadım; ilimleri ve sanatları öğrenmek vasıtasını kolaylaştırmak idi. Bunun sayesinde şehriliyle köylüsüyle, yerleşik ya da göçebesiyle kadın erkek bütün İslam halkları Prus halkı gibi eğitim almaya, ilim ve sanatlara yönelmeye imkân bularak, terakki yoluna kadem basıp, medeniyet âleminde ağır ağır kendisini Avrupalılara yetiştirsin. ...İslam alfabesini değiştirmek için neden 15 senedir çalışıp uğraştığımı, bunun için İran’a Osmanlı’ya layihalar gönderdiğimi soracaksınız. Doğrusunu söyleyeyim: sakince durup seyrede miyorum. Yani bütün dünya halklarının ilimde, sanayide günden güne terakkisini gördüğüm halde, hatta medeniyet dairesine kadem basıp, kendi hiyeroglif alfabesini terk etmek kararına gelen Japonları gördüğüm halde sadece talim ve terbiye vasıtası olan alfabenin zorluğu yüzünden geride kalmış İslam halklarının haline acımadan yapamıyorum.”¹⁹

db | 167

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ahundzade bu düşüncesini ilk defa 1857 senesinde, Farsça yazdığı bir risale ile ortaya koyar. Yazar, kendi çocukluğunu ve ilk eğitimini hatırlayarak medreselerdeki tahsil usulünün kötü ve bozuk olduğunu, İslam tayfalarının büyük çoğunluğunun cehalet ve karanlıkta bulunduğunu söyler. Müslümanlar arasında okuma yazma bilenlerin sayısının az olmasının sebebini, Arap harfleri ile yazılan kelimelerin okunamaması ve bazı kelimelerin değişik şekillerde okunması olarak izah eden Ahundzade, Avrupalıların yazılarında bu gibi zorlukların bulunmadığını, bu yüzden küçük yaşta çocukların ve halkın kısa zamanda okuma yazma öğrendiğini ifade eder. Yazara göre Müslümanlardaki bu olumsuz durum, halkın isteksiz ya da eğitim konusunda tembel olmasından değil, bilakis alfabenin öğrenilmesindeki ve eğitimdeki

¹⁷ Ahundzade, *Eserleri*, III, 64-65.

¹⁸ Ahundzade mektuplarından birinde bu hususla ilgili şöyle der: “Temennim şudur ki, Müslüman tayfaları da diğer halklar gibi topyekûn eğitim alıp bilgilenmek imkânına sahip olsun ve geçim (maîşet) işlerinden haberdar olsunlar”. Bk. *Eserleri*, III, 44; ayrıca bk. 203.

¹⁹ Ahundzade, *Eserleri*, III, 170, 173.

güçlüklerden kaynaklanmaktadır.²⁰ Ahundzade, 1857’de Arapça, Farsça ve Türkçe’ den İbarett Olan İslam Dillerinin Yazısı İçin Yeni Alfabe” başlıklı layihasında alfabe ıslahatı fikrini temellendirmek için mevcut alfabenin eksik taraflarını zikreder. Yazara göre mevcut alfabedeki eksiklikler şöyledir:

“Birincisi: Alfabedeki bazı harfler bir birine çok benzemekte, biri diğerinden sadece noktalarla ayırt edilmektedir. Bazen kelime noktaların yerine konmadığı ya da unutulduğu durumlar olur. Bu durum yeni okumaya başlayanların harfleri karıştırmalarına sebep olmaktadır.

İkincisi: Nahivçilerin ıstılahında hareke (i’râb) diye adlanan sesli harfler kelime ile birlikte yazılmadığından, yeni okumaya başlayanların kelimeleri sesli harfler olmadan okumaya çalışması oldukça zordur.

Üçüncüsü: Dilimizde olup da Arap alfabesinde karşılığı bulunmayan bazı sesler (sessiz harfler) vardır. Örneğin dilimizde olan ve “gerd” (toz), “gürd” (pehlivan) gibi kelimelerde yazılan sessiz gaf (g) harfi Arapça alfabede karşılığı bulunmadığından kaf (k) harfi ile “kerd” şeklinde yazılır. “Kerd” ise “yaptı” anlamına gelen fiildir. Başka bir deyişle yeni okumaya başlayan bir çocuk کرد (kerd) kelimesi ile karşılaştığında bu kelimenin; کرد (kərd) “yaptı”, گرد (gərd) “toz”, گرد (gerd) “devir”, کرد (kord) “pehlivan”, کرد (kürd) “kürt” anlamlarından hangisinin olduğunu ayırt etmede zorluk yaşamaktadır.

Aynı şekilde alfabedeki sesli harfler de yeterli değildir. Çünkü dilimizde dokuz sesli harf olduğu halde Arapça’da bunu ifade eden sadece üç sesli harf (elif, vav, ye) vardır.

Dördüncü: Dilimizde harekelerden üstün ile esre arasında yer alan ve “mey” (şarap), “peydâ” (âşikâr), “beş”, “geç” gibi kelimelerde geçen bir (e) sesi daha vardır. Ancak bu sesin alfabede karşılığı yoktur.

Hülasa, dikkatlice bakarsanız bizim kelimeleri harflerin yardımı ile değil alışkanlık ve kelimelerin görünüşüne göre okuduğumuzu

²⁰ Ahundzade, *Eserleri*, II, 227, III, 15-16, 35, 37.

fark edersiniz. Bu alışkanlığı edinmek için ise uzun bir zaman harcamış oluyoruz.²¹

Ahundzade yukarıdaki gerekçelere dayanarak alfabenin ıslah edilmesinin lüzumunu belirtir. Yazar, bu işle daha önce kimsenin uğraşmadığını, konuyu ilk ele alanın da kendisi olduğunu söyler. Ahundzade, hazırladığı bu yeni alfabe sayesinde kadınların cehaletten kurtulacağına, az bir zamanda İslam milletlerinin kendi dillerinde okuma yazma öğreneceklerine umut eder. Yazar çeşitli mektuplarında bu hususu öne çıkarır. Nitekim Osmanlı yöneticilerine yazdığı bir mektubunda maksadını şöyle izah eder: “Ümit ediyorum ki büyük Osmanlı devletinin yöneticileri halkın tamamının dünya ve ahiret saadetini kapsayan bu önemli meseleyi ciddiye alacak ve üç yüz milyondan fazla olan İslam halklarının, kurtuluşu sadece bilgi ve okuryazarlıkta bulunan körlük ve cehalet belasına ilelebet müb-tela olarak kalmasına rıza göstermeyeceklerdir.”²²

Ahundzade mevcut harflerin daha kullanışlı ve yararlı bir şekle girmesi için alfabesinde bir sıra teklifler önerir. Yazarın alfabe konusundaki düşünceleri zamanla gelişip, değişse de genel hatlarıyla alfabe şu özelliklerden oluşmuştur:

1. Bütün sessiz harfler birleşik değil ayrı yazılmalıdır. Yani her bir harf kelimenin başında, ortasında ve sonunda farklı şekillerde değil aynı şekilde olmalıdır.²³
2. Sesli harfler yani, harekeler yabancı milletlerin yazılarında olduğu gibi, sessiz harflerin sırasında yazılmalı ve kelimelerin doğru bir şekilde okunabilmesi için yeni bazı harekeler oluşturulmalıdır.
3. Yazarken kolaylık sağlaması ve İngilizlerin stenografi usulünde olduğu gibi yazıyı daha hızlı yazabilmek için harflerin üzerindeki noktaların kaldırılıp yerlerine başka bir kavuşma işareti konmalı.²⁴

²¹ Ahundzade, *Eserleri*, III, 16-17; ayrıca bk. 35, 37, 41, 202-203.

²² Ahundzade, *Eserleri*, III, 17.

²³ Ahundzade harflerin ayrı yazılması fikrini sonradan benimsemiştir. Hatta alfabeyi Osmanlı'ya takdim ettiğinde bile harflerin birleşik yazılması düşüncesindeydi. Bk. *Eserleri*, II, 239-240.

²⁴ Ahundzade, *Eserleri*, III, 18, 172-173, 177, 201, 203.

4. Yazıyı daha hızlı yazabilmek için soldan sağa doğru yazılmasıdır.²⁵

Ahundzade'ye göre yazı dili konuşma dilinden fazla farklı olmamalı, her kesin anlayacağı sade basit bir dil kullanılmalıdır. Nitekim kendisi de bunu yazdığı farklı hikâye ve komedilerinde denemiş ve eserlerini halkın kullandığı yaygın dilde yazmıştır. Yine yazar Arap alfabesi yüzünden, yabancı dillerden tercüme edilen kitaplardaki yer, şehir, ülke adlarının, tıbbi ıstılahların doğru yazılmadığını vurgulayarak lügatte olan bu tür kelimeler için kendi alfabesinin biraz çözüm olacağını ifade etmiştir.²⁶

Ahundzade'ye göre gerçi alfabe ile ilgili bu önerilerin herkes tarafından hemen kabulü kolay olmayacaktır. Çünkü harflerin ıslahı/değiştirilmesi halinde gelecekte hiç kimsenin mevcut kitapları okuyamayacağı açıktır. Bu durumda Müslümanların bin iki yüz seneden beri meydana getirdikleri eserlerin yeni harflere aktarılması gerekecektir. Ahundzade bu problemi aşmak için yer yer eserlerinde bazı önerilerde bulunur. Örneğin, İran'ın Maarif Bakanlığı'na yazdığı bir yazısında; yeni alfabenin kabul edileceği takdirde devletin korumaları altında bulunan ülkelerde, muteber bir âlimin sadâreti altında sayısı on, on iki uzman kişiden oluşan özel bir cemiyet kurulabileceğini ve bunların zaruri olan kitapları yeni alfabe aktarabileceklerini kaydeder.²⁷

Ahundzade, dini otorite tarafından reddedilmemek için alfabesinin şeriata mugayir olmadığını, bunun bir alfabe yenilenmesi olduğunu, bu yüzden yeni tarz yazının kabul görmesine dini açıdan bir engel bulunmadığını zaman zaman çeşitli yazı ve mektuplarında dile getirir.²⁸ Ahundzade 1858'de "İslam hattı" hakkında bazı kaynak eserlere dayanarak bir araştırma yapar. Yaptığı bu araştırmasında Arap yazı tarihi ile ilgili bazı bilgiler aktarır ve Arap yazısının şu ana kadar hep aynı şekilde yazılmadığını, birçok defa değişikliğe maruz kaldığını ve zaman içinde bir dönüşüm geçirerek türlü şekillere girdiğini ifade eder. Dördüncü asırda yaşamış büyük hattat ve aynı zamanda Abbasi veziri olan İbn Mukle'nin (ö. 328/940) kûfî hattına dayanarak nesih hattını oluşturduğunu, daha sonra gelen

²⁵ Ahundzade'nin ilk layihasında bu şart yoktu, bilhassa Melkum Han'ın etkisiyle daha sonraki alfabe layihalarında bu şartı da ileri sürmüştür. Bk. *Eserleri*, III, 182.

²⁶ Ahundzade, *Eserleri*, III, 17.

²⁷ Ahundzade, *Eserleri*, II, 248, 250.

²⁸ Ahundzade, *Eserleri*, III, 17-18.

İbnü'l-Bevvâb'ın (ö. 413/1022) ise bu hattı daha da geliştirdiğini söyler. Ahundzade'ye göre "Kûfî hat, İslamiyet'ten önce de Araplar-da, Kureyş kavmi arasında yaygın idi ve Kur'an nazil oldukça bu hat ile yazılmaktaydı. Dolayısıyla kûfî hat Allah tarafından gönderilmiş (tevfikî) bir hat değildir. Kur'an'ın kûfî hat ile yazılması, kûfî hattına ne şeriat ne de hukuk tarafından değiştirilmesine mani olacak kadar bir şeref kazandırmıştır. Bundan dolayıdır ki İbn Mukle onu tamamiyle değiştirip nesih hattını ortaya koymuştur. Öyle ise, biz de halkın menfaatini dikkate alarak, İbn Mukle'nin bütün Müslümanlar arasında yaygın olan nesih hattını değiştirip, daha kolay bir yazı usulü ortaya koysak şeriat ve hukuk açısından ne sakıncası olabilir?"²⁹ Yazar bu düşüncesini daha sonra alfabe için gittiği İstanbul'da da gündeme getirecektir. Nitekim Cemiyet'in sadarete sunduğu raporda belirtildiğine göre Ahundzade toplantı esnasında "Resm-i hutûtun umûr-i diniyyeye taalluku olmayıp bahusus hatt-ı kadîm bade'l-İslam suver-i adîdeye munkalib olduğundan resm-i cedidin kabul ve isti'mâline şer'an dahî men'-i sahîh olamayacağını" beyan etmek ihtiyacı duymuştur.³⁰

db | 171

Ahundzade alfabesinde bir takım değişiklik yaptıktan sonra da alfabe ıslahatının İslam'a aykırı olduğuna dair özellikle İstanbul muhitinde mevcut veya muhtemel olacak bazı itirazları önlemek için bu düşüncesini daha sonraki yazılarında da tekrar ifade etmek ihtiyacı hisseder. Mektuplarından, yeni alfabe teşebbüslerinin o dönemde en azından bazı çevrelerde "lâdînî" faaliyet olarak algılandığı anlaşılmaktadır.³¹ Melkum Han'a yazdığı 2 Haziran 1871 tarihli bir mektubunda bu hususta şöyle der: "Kadim yazıyı değiştirmek şeriata asla zıt değildir. Abbasi halifeleri kûfî hattı nesih hattı ile değiştirdiler ve âlimler de buna izin verdiler. Yazını soldan sağa yazmak da şeriata zıt değildir. Zira biz hâlihazırda hendesî rakamları, yani sayıları Avrupalılar gibi soldan sağa yazıyoruz ve mukaddes şeriat buna asla mani değildir. ... Halkların tarihinde alfabeleri değiştirmek ender görülen durumlardan da değildir. Bu iş hiçbir zaman devletin zevaline sebep olmaz."³²

²⁹ Ahundzade, *Eserleri*, III, 27-30.

³⁰ Akpınar, *Mirza Fethali Ahundzade*, s. 134.

³¹ Ahundzade, *Eserleri*, III, 134.

³² Ahundzade, *Eserleri*, III, 130-131.

2. Ahundzade'nin Alfabe İslaha/Değiştirmeye Yönelik Faaliyetleri

2.1. İran'daki Faaliyetleri

Ahundzade Arap harflerinin ıslahı konusunda savunduğu fikirleri teorik planda tutmamış, bunları gerçekleştirmek için ömrünün sonuna kadar mücadele etmiştir. Bu maksatla İran ve Osmanlı devlet idarecilerine müracaat etmiş, bunun için resmi ya da gayri resmi yollarla yetkili şahıslara çeşitli mektuplar yazarak meseleyi gündeme taşımıştır.

Ahundzade'nin Farsça yazmış olduğu yeni alfabe layihasını ilkin İran'a gönderdiği bilinmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla alfabe layihasını İran'a göndermek için 23 Eylül 1857'de Tiflis'teki Kafkasya Umumi Valiliği'ne müracaat eder, muhtemelen bu müracaatı sonucunda alfabe ilk defa resmi yollarla aynı senenin Rebiusani (Kasım) ayında Tiflis'teki İran Konsolosu Hüseyin Han vasıtasıyla İran'a gönderilir.³³

172 | db

Bununla yetinmeyen Ahundzade, İran'daki şahsi tanıdıkları ile de irtibata geçmiş, düşüncelerini onlarla paylaşmıştır. Nitekim damadı Askerhan Bey'e yazdığı 22 Eylül 1857 tarihli mektubunda da görüleceği üzere "... Size yazdığım talimat esasında yeni alfabeği öğretmeye ve onu Tebriz cemaati içerisinde yaymaya çalışın."³⁴ diyerek İran'daki tanıdıklarına mektuplar göndermiş, şahsi imkânları ile alfabenin halk arasında yayılmasına çalışmıştır. Yine Askerhan'a gönderdiği bir "Tâlîmatnâme"de öncelikli olarak kendisinin yeni alfabeği öğrenmesini, daha sonra da bunu halkın her tabakasından birkaç kişiye öğretmesini ve karşılaşıcağı kusurları da kendisine bildirilmesini rica eder.³⁵

Ahundzade, İran'a yaptığı müracaatından resmi bir cevap almayınca 5 Haziran 1858'de İran'a ikinci mektubunu yazar. Hüseyin Nizâmüddevl'e göndermiş olduğu bu mektubunda, yeni alfabesinin malum usul ve kaide ile deneme amaçlı bin nüsha basılıp ço-

³³ Bk. Ahundzade, *Eserleri*, III, 32, 36, 39, 42.

³⁴ Bk. Ahundzade, *Eserleri*, III, 33-34; 1858 tarihli bir mektuptan anlaşıldığına göre yazar Askerhan'a göndereceği mektubu kaybolmadan adrese ulaşsın diye ilk önce Tebriz'deki Rus konsolosluğunun mütercimi Mirza Ali Ekber'e gönderir ve kendisinden Askerhan'a ulaştırmasını rica eder. Bk. *a.g.e.*, 47.

³⁵ Yazar her ne kadar Askerhan'a gönderdiği 22 Eylül 1857 tarihli mektubunda bir tâlîmatnameden bahsetse de yukarıda bahsi geçen tâlîmatname 9 Eylül 1958 olarak kayıtlıdır. *Eserleri*, III, 48-49.

cuklara okutulmasını, bundan sonra karar vermelerini ister ve sonucun da kendisine bildirmesini ifade eder.³⁶ Yazar, Nizâmüddeve'nden başka 1858 senesinin Eylül ayında, Rusya'nın Tahran sefaretinde mütercim olarak çalışan Mirza Yakup'a da mektup yazarak İran'ın hariciye nazırının alfabe layihasına cevap vermemesinden şekva eder.³⁷ İran devlet yetkililerinden resmi bir cevap alamayan Ahundzade, bu tarihten 1868'e kadar İran'a alfabe konusunda her hangi bir şey yazmaz. Buna sebep İran'dan daha ziyade Osmanlı'da bir şeyler yapabileceğini düşünmesi ve alfabe konusundaki faaliyetlerini burada devam ettirmesi olmuştur.³⁸

2.2. Osmanlı'daki Faaliyetleri

Ahundzade Arap alfabesinin ıslahına dair yaptığı teşebbüsü Osmanlı Devleti'nin muvafakati ile hallededeceğini ummaktaydı. Çünkü Osmanlı devleti bütün İslam dünyasında dini ve manevi bir nüfuza sahipti. Ayrıca bu dönem Osmanlı'da çeşitli reformların yapılmakta olduğu "Tanzimat" dönemi idi. Bundan dolayı yazar, bir tür reform demek olan Alfabenin ıslahının da Osmanlı'da ilgiyle karşılanacağını düşünmekteydi.³⁹

db | 173

Ahundzade 12 Kasım 1857'de Kafkasya Umumi Valiliğine verdiği dilekçede hazırladığı layihasını daha önce resmi kanallarla İran'a gönderdiğini belirttikten sonra, Kafkas umum valisinin izni ile layihayı müzakere etmek için Türkiye divanına vermek maksadı ile Rusya'nın İstanbul'daki yetkili konsolosuna (nâzir) gönderilmesi ricaında bulunur. Ayrıca yazar layihanın resmi bir evrak şeklinde değil de özel bir mektup olarak takdim edilmesinin daha uygun olacağını ifade eder ve mektupla birlikte Bâbüaliye sunmak üzere bir dilekçe de kaleme alır. Layiha dilekçe ile birlikte Aralık ayında İstanbul'a gönderilir.⁴⁰ Bâbüali'ye sunduğu dilekçede, Müslüman

³⁶ Ahundzade, *Eserleri*, III, 39-41; aynı içerikte başka bir mektup için bk. 42-44.

³⁷ Ahundzade, *Eserleri*, III, 49.

³⁸ Yazarın alfabe konusundaki düşüncelerinin gelişimini daha iyi takip edebilmemiz için İran'daki 1968 sonrası faaliyetlerini kronolojiyi gözeterek aşağıda son teşebbüslerle ilgili bölümde inceledik.

³⁹ Ahundzade 23 Eylül 1857 tarihli Kafkasya Umumi Valiliği direktörü Kruzenştern'e yazdığı bir dilekçesinde "... Eğer İran hükümetinin bu tür bir değişime gücü ve cesareti yetmezse alfabemi geri gönderebilir. O zaman ben onu aynı yolla (Kafkasya Umumi Valiliği vasıtasıyla) Türkiye hükümetine gönderirim ki, bu hükümet şu anda böyle bir değişikliğe meyledebilir." Bk. *Eserleri*, III, 36, 41, 46.

⁴⁰ Ahundzade, *Eserleri*, III, 32-33. Ahundzade, 12 Kasım 1857'de dönemin İstanbul'daki Rus konsolosu A. P. Butenov'a da bir dilekçe yazar. Bu dilekçede yazar, Arap alfabesini ıslah etme gerekçelerini kısaca izah ettikten sonra, alfabe layihasını Kafkasya Umumi Valiliği'nin izniyle İstanbul Rus konsolosluğuna gönderdiğini belirtir. Layiha-

ülkelerindeki dillerin yazısını sadeleştirmek için yeni alfabe tertip edip, Yüksek Divan'ın mütalaasına takdim ettiğini bildirir, dilekçede ayrıca layihanın kabul edilmesi durumunda matbaa sahiplerinin 15 yıl müddetinde yeni alfabenin neşrinden elde edilen gelirin beşte bir hissesini yazarın kendisine veya onun varislerine verilmesini de rica eder.⁴¹

Ahundzade, Türkiye'ye gönderdiği yeni alfabe layihasının ne gibi tesir uyandırdığını, Bâbîali'ye ulaşıp ulaşmadığını çeşitli kimse- lere yazdığı mektuplarla öğrenmek ister. Bu sebeple 1858'de İstanbul'da bulunan Abdurrahman Ağa adlı dostuna alfabe meselesinde hiçbir haber alamadığını yazar ve durumla ilgili kendisine bilgi vermesi ricasında bulunur.⁴² Yine aynı senenin 29 Ağustos'unda, İstanbul'da Türkçe mütercim olarak çalışan Rus memuru Timofeyev'e gönderdiği mektubunda alfabenin Türkiye Divan'ına verilip verilmediği, ülke âlimlerinin bu konudaki görüşleri, kısaca alfabenin son durumun ne olduğu ile ilgili kendisinden bilgi ister.⁴³ Bu tarihten 1863 yılına kadar İstanbul'a gönderdiği alfabenin buradaki seyri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Muhtemelen mektupla bu işin halledilemeyeceğini anlayan yazar, bizzat İstanbul'a gelerek yetkililerle görüşmek ve projesini ilmi çevrelerde tartışmak kararına gelir. Ahundzade'nin 1860 yılından itibaren İstanbul'a gelmek istediğini, bu niyetini ancak 1863'te gerçekleştirdiğini akademik Dorn'a yazmış olduğu 28 Mart 1860 tarihli bir mektuptan öğreniyoruz.⁴⁴ Bu kararın alınmasında o dönemin İstanbul muhitindeki alfabe tartışmaları kadar, Mirza Hüseyin Han'ın davetinin de etkisinin bulunduğunu yazar bizzat kendisi ifade eder.⁴⁵

Daha önce de belirttiğimiz gibi Ahundzade, 1863'te Kafkasya Umumi Valiliği'ne müracaat ederek İstanbul'a gelmek istediğini belirtir. İsteğinin kabul edilmesi üzerine aynı sene Tiflis'ten ayrılır ve Batum yoluyla İstanbul'a gelir. Ahundzade burada Mirza Hüseyin

sının "Türkiye Divanı'na takdimini ve sonucun kendisine bildirilmesini istirham eder. Bk. *Eserleri*, III, 37-38.

⁴¹ Ahundzade'nin Bâbîali'nin Yüksek Divan'ına gönderdiği 12 Kasım 1857 tarihli dilekçenin tam metni için bk. *Eserleri*, III, 33.

⁴² Ahundzade, *Eserleri*, III, 33.

⁴³ Ahundzade, *Eserleri*, III, 46.

⁴⁴ İlgili mektup için bk. *Eserleri*, III, 53.

⁴⁵ Ahundzade, İran'ın Türkiye'deki konsolosu Mirza Hüseyin Han'a yazdığı bir mektupta şöyle der: "... Benim İstanbul'a gelmek gibi bir düşüncem yoktu. Siz bana mektup yazarak ısrar ve tekitle rica ettiniz ki, alfabemi alıp İstanbul'a geleyim. Bk. *Eserleri*, III, 84.

yin Han'ın evine yerleşir. 15 Temmuz 1863'de Rus hariciyecisi Albay Boguslavski vasıtasıyla hariciye nazırı Ali Paşa ile görüşen Ahundzade, *Temsilatını* ve *Yeni alfabe'sini* kendisine takdim eder. Ali Paşa layiha için "...Güzel şeydir. İstanbul'da on yıl önce bazıları bu meseleyi idrak edip bir meclis de teşkil etmiştiler. Fakat sonra iş yarım kaldı." der. Daha sonra Ahundzade sadrazam Fuad Paşa'yla görüşür. Alfabenin lüzumu hakkında ona bazı gerekçeler sunar, meşveret meclisi için layihasından dört nüsha Paşa'ya takdim eder. Layihayı olumlu karşılayan Fuad Paşa, Ahundzade'ye yakın ilgi gösterir⁴⁶ ve "Maarif-i Umûmiyye Meclisi'ne veririz, orada müzakere ederler, iyi şeydir. Hakikaten faidesi tamamiyle göz önündedir" diyerek konunun incelenmesini ilim meclisine havale eder. Kendisinin Meclis-i Maârif-i Umûmiyye reisi Edhem Paşa ile görüşmesini tavsiye eder. Edhem Paşa ile görüşüp, neler konuştuğuna dair herhangi bilgimiz yoktur. Bununla birlikte Paşa'ya layihasından ve *Temsilat*'ından birer nüsha hediye ettiğini yazarın kendi kayıtlarından anlıyoruz.⁴⁷

Alfabe layihası Fuad Paşa'nın emriyle Osmanlı aydınları tarafından modern ilmi ve kültürü yaymak için kurulan Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye'de görüşülür. Layiha ile ilgili Cem'iyet'te iki defa toplantı yapılır. İlkine Cem'iyet üyeleriyle birlikte Ahundzade'nin de çağrıldığı bu toplantı 10 Temmuz 1863'de Münif Paşa'nın başkanlığında Mecmûa-i Fünun'un bulunduğu binada gerçekleşir. Ahundzade, toplantıda yeni alfabe konusunda yaptığı çalışmaları izah eder. Ahundzade'nin verdiği bilgiye göre müzakereye katılanlar arasında Hariciye Nâzırlığı baş mütercimi Münif Efendi'den başka; Erzurum eski valisi Esad Paşa'nın oğlu Sadullah Efendi, Kadri Bey, Ermenilerden Avanes Bey, Rumlardan Aleksandr Bey ve ismini bilmediği bir Fransız bulunmaktaydı. Toplantıyı Ahundzade'nin "Özel Notlar"ından takip edersek:

"Herkes müslüman dillerini ve Fransızca'yı biliyordu. Ben yeni alfabenin doğru iş, lüzumlu tedbir olması konusunda gerekli delilleri söyledim. Herkes benim sözlerimi bir ağızdan tasdik edip söylediler ki: "Biz de birkaç sene önce İslam alfabesinin uygunsuzluğunu (yarıtmazlığını) anlayıp, onun harflerini Avrupa ahalisinin kullandığı alfabe üslubu esasında değiştirip, birleşmeyen harf-

⁴⁶ AhundzadeFuad Paşa'yı öven bir manzume de kaleme almıştır. Bk. *Eserleri*, I, 233.

⁴⁷ Bk. *Eserleri*, III, 60-62, 218; Yazar "Özel Notlar"ında İstanbul'da layihasını ve *Temsilat*'ını hediye ettiği şahısların isimlerini zikreder. Bk. *Eserleri*, III, 62.

lerden oluşan bir alfabe ortaya koyduk. Fakat onu yüksek olan devletimize takdim etmeğe cesaret edemedik.” Ben dedim ki, birleşmeyen harfler eski İslam alfabesinden tamamiyle farklıdır. Şüphe yok ki, halk kitleleri birleşmeyen harflerin tatbik edilmesinden korku duyar ve Kuran-i Şerî’i birleşmeyen harflerle yazmak olmaz. Bundan başka kelimeler haddinden fazla yer kapsar ve onlar sağdan sola doğru yazıldıkta çok yavaş yazılabilirler. Fakat benim yeni alfabemde her türlü değişiklik eski harfler dikkate alınarak kurulmuştur ve eski harflerden tamamiyle farklı olan bir şekil bile buraya ilave edilmemiştir. Onun yazılış üsülü eski alfabenin yazılış üsülüne tamamiyle uygundur. Bundan dolayı halkı da endişelen-dirmez.”

Yazar sözlerinin devamında Rum Aleksandr Bey’in yaptığı itirazı ve kendisinin ona verdiği cevabı zikreder. Ahundzade’ye göre müzakere bittikten sonra meclis üyeleri alfabenin umumi faydasının göz önünde bulunduğunu söylediler ve anladıklarını bir beyânat yazarak sadrazama takdim edeceklerine dair söz verdiler.⁴⁸

176| db

Yazar toplantıda Osmanlı muhitinin tepkisini çekmemek için eski alfabenin tamamen bırakılarak yerine kendi alfabesinin kabul edilmesini açıkça istemez. Yeni alfabenin hiç olmazsa İslam yazılarından birisi olarak kabul edilmesini teklif eder.⁴⁹

Ahundzade’nin belirttiğine göre alfabe ile ilgili ikinci toplantı 29 Temmuz 1863’de (12 Safer 1280) yapılmıştır. Mecmûa-i Fünûn Meclisi’nde yapılan bu toplantıya Ahundzade katılmaz, burada nelerin konuşulduğunu kendisine Münif Efendi haber verir. Yazar konunun üç mesele olarak müzakere edildiğini belirtir. Birinci meselede kullanılmakta olan alfabenin kusuru varmı yok mu? diye sorulmuş, meclistekiler “kusuru vardır” diye tasdik etmişlerdir. İkincide bu kusuru ortadan kaldırmak için Ahundzade’nin teklifinin uygun olup olmadığı tartışılmıştır. Bazıları uygundur, Ahundzade iyi bir çözüm bulmuştur, bazıları da daha iyi bir çözüm bulunabilir demişlerdir. Üyelerden iki kişi de “kusuru ortadan kaldırmayı biz yalnız Türk ve Fars dillerinde caiz biliriz, çünkü Arap dilinin kemale erdirmeğe ihtiyacı yoktur. Arapçanın sarf ve nahiv ve vezinleri vardır, yazısının iyileştirilmeye ihtiyacı yoktur” söylemiştir. Yazar bu iki kişinin Rum Aleksandr ve bir Alman olduğunu bildirir.

⁴⁸ Bk. Ahundzade, *Eserleri*, III, 62-64.

⁴⁹ Bk. Ahundzade, *Eserleri*, III, 17.

Üçüncü meselede ise Arap alfabesinin ister Ahundzade'nin teklif ettiği şekilde, isterse de başka bir yoldan iyileştirilmesi kabul edildiği takdirde, bunun tatbiki nasıl olacaktır? sorusuna cevap aranmıştır. Eski hattın hemen terki mümkün olmaz, dolayısıyla kabul edilecek yeni hat tedricen halk arasında yayılmalıdır. Bunun için devletin yeni hattın okullarda öğretilmesi, gazetelerde tanıtılması işini üstlenebileceği, bir kişi veya kurumun yeni alfabe yayma işini üstlenip basmahâne açarak bazı kitapların yeni hatla neşrini destekleyeceği, yine İstanbul gazetelerinden birinin bu hatla neşredilmesi gibi farklı öneriler dile getirilmiştir.⁵⁰

Münif Efendi alınan kararların kendisi tarafından yazılacağını, bir hafta sonra meclisin azalarına kendi görüşlerini belirtip imza atmaları için dağıtılacağını, sonra da müzakerenin sonucunu Sadrazam'a takdim edeceğini söyler.⁵¹ Cemiyet'in sadarete takdim ettiği bu rapor "Hazret-i Âlî-i Sadarat-Penâhiye" başlığı ile Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır. Söz konusu takririn sureti ufak tefek bazı değişikliklerle "İslâh-ı Resm-i Hatta Dair Bazı Tasavvurât" başlığıyla Mecmuâ-i Fünun'da (1280 No. 14, 69-70) da yayınlanır.⁵²

db | 177

Cemiyet raporunda Arap harflerinin ıslahata muhtaç olduğunu kabul etmiş ve Ahundzade'nin gerek bazı mevcut harfler üzerinde yaptığı değişikliği, gerekse yeniden vücuda getirdiği hareke şekillerini takdirle karşılamıştır. Bununla birlikte yeni harflerin de basın ve matbaacılık bakımından "fenn-i tıbâ'ata kâfi derecede elverişli olmadığına" kanaat getirmiştir. Ahundzade'nin yeni alfabesinin İslami yazılardan biri olarak kabul edilmesine Cemiyet üyeleri itiraz etmezler, bu işin "rey-i âlîye menûr" olduğunu bildirirler. Cemiyet ayrıca Ahundzade'nin *Temsilatını* beğenmiş, bu eserin Osmanlıcaya çevrilerek neşredilmesine karar vermiştir. Raporun hatimesinde Ahundzade'yi yaptığı çalışmalarından dolayı övmüştür.⁵³

Ahundzade, 4 Ağustos 1863'de Münif Efendi'nin tavsiyesi üzerine tekrar Fuad Paşa ile görüşür. Görüşme esnasında Sadrazam kendisine; "Sizin alfabeye Mecmûa-i ulûm meclisinde bakmışlar, çok beğenip methetmişler. İnşallah devlet tarafından da takdir olu-

⁵⁰ Bk. Ahundzade, *Eserleri*, III, 65-66.

⁵¹ Bk. Ahundzade, *Eserleri*, III, 66.

⁵² Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, haz. Nejat Sefercioğlu, Ankara 2001, s. 40; Akpınar, *Mirza Fethali Ahundzade*, s. 130, 133.

⁵³ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, s. 40; Akpınar, *Mirza Fethali Ahundzade*, s. 135-136.

nur. Yani kadri bilinir. Çok faideli bir eser ve yadigârdır.” der.⁵⁴ Bununla birlikte Ahundzade’nin kaydettiğine göre Fuad Paşa’yı evinde ziyaret eden yazara Selamlıkta beklerken pek samimi davranılmaz. Sadrazamı da daha önceki ziyaretindeki gibi samimi bulmadığını bildirir. Yazar bu durumun *Le Courrier d’Orient* gazetesinin yazdıklarından kaynaklandığını ifade eder.⁵⁵ Ahundzade, Paşa’ya almış olduğu iki aylık iznin bittiğini, dönmesi gerektiğini ve alfabe meselesinin neticesi hakkında kendisine resmi bir yazı verilmesi talebinde bulunur. Bu isteğini kabul eden sadrazam kendisine bir nişan verileceğini de belirtir. Fuad Paşa’nın yanından ayrıldıktan sonra Münif Efendi’ye uğrar. Münif Efendi de nihai sonucu bir iki gün sonra Sadrazamın mühürdarı Şevki Bey’den öğrenebileceğini söyler.⁵⁶

Ahundzade’nin bu teşebbüsü ilk başta Osmanlı yöneticileri tarafından ilgi görse de, umduğu şekilde bir karşılık bulmaz. Bu başarsızlığı önerilen yeni harflerin tatbikatında basım yönünden karşılaşılabilecek zorluklarla birlikte İstanbul’daki İran elçisi Mirza Hüseyin Han’ın adavetine bağlayan Ahundzâde, teşebbüsünden dolayı kendisine verilen 4. dereceden Mecidiyye Nişân-ı Hümâyunu ile Tiflis’e geri dönmek zorunda kalır.⁵⁷ Belirttiğine göre Mirza Hüseyin’in kendisini Osmanlı yöneticilerine din ve devlet düşmanı (Rusya adına casus) olarak göstermesi⁵⁸ böyle bir kararın alınmasında etkili

⁵⁴ Ahundzade, *Eserleri*, III, 64.

⁵⁵ Ahundzade, *Eserleri*, III, 64-65; Hamid Memmedzade’ye göre gazete Ahundzade’nin Ruslar tarafından İstanbul’daki dağlılarla (çerkez) görüşmek ve onlar hakkında rapor hazırlamak maksadıyla gönderildiğini yazmıştır. Bk. *Eserleri*, III, 286.

⁵⁶ Ahundzade, *Eserleri*, III, 65.

⁵⁷ Ahundzade, *Eserleri*, III, 73, 130, 218; Ahundzade’nin kendisi, alfabe layihasının kabul edilmemesini her ne kadar İranlı Hüseyin Han’a bağlasa da, Ahmet Caferoğlu, bunun başka sebeplerden kaynaklandığını ifade eder. Caferoğlu bu hususta: “Mirza’nın bu safdil satırları, onun teklif etmek istediği hurufatın kabul edilmemesini her ne kadar İran sefirine yüklesse de, fakat hakikat onun tasavvur ettiği şekilde olmamıştır. Mutaassıp Türkiye’nin 1863 senelerinde bu gibi inkılabı girişemeyeceği tabiidir.” diyerek dönemin şartlarının buna uygun olmadığını ifade etmeğe çalışır. (Bk. “Tahlil ve Tenkitler”, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Burhanettin Matbaası, İstanbul 1932, I, 252; Ayrıca bk. Caferoğlu, “XIX. Asır Büyük Azeri Reformatörü Mirza Fethali Ahundzade”, *Annali del’Insitute Orientale di Napoli*, sy. 1, 1940, s. 84.), Bununla birlikte Ahundzade kendisi birçok mektubunda Osmanlı yöneticilerinin yeni alfabesini beyendiğini, ancak yeni alfabede harfler bitişik bırakıldığını, bilhassa basımdan kaynaklanan zorluklardan dolayı bu öneriyi kabul etmediklerini ve ertelediklerini ifade eder. Örneğin bk. *Eserleri*, II, 239-240

⁵⁸ Hamid Algar Ahundzade hakkındaki bu iddialardan birincinin doğru, ikincinin de en azından mümkün olabileceğini ifade eder. Bk. *Mirza Malkum Khan: A Study in theHistory of Iranian Modernism*, Berkeley: University of California Press 1973, s. 85.

olmuştur. Yazar, Mirza Hüseyin'le arasındaki bu adâvetin sebebini *Temsilât*'ındaki bazı hikâyelerinde İranlıların hicvedilmesine bağlar.⁵⁹

Ahundzade, Osmanlı vezirlerinin bu meselede göstermiş oldukları ilgisizliği daha sonraki yıllarda her fırsatta hicveder. Kanaatine göre Osmanlı ve İran devletlerinin ileri gelenleri halkın uyanmasını, malumat sahibi olmasını istemedikleri ve kişisel menfaatlerini umumun menfaatlerinden üstün tuttukları için alfabenin ıslahı düşüncesine kulaklarını tıkamışlardır.⁶⁰ Bu hususla ilgili olarak bir mektubunda şöyle der: “Bizim bütün çalışmalarımızın faydası yalnız halka aittir. Biz istiyoruz ki, Osmanlı halkı bizim sa'yimizle mutlu ve saadetli bir halk olsun. Lakin bizim bu temennimiz Osmanlı nazırlarının şahsi zararınadır. Biz umumun menfaatini istiyoruz, onlar ise şahsi menfaatlerini düşünüyorlar.”⁶¹

3. Alfabe Konusundaki Son Teşebbüsler veya Alfabeyi Değiştirmek İsteği

İstanbul'da istediği amaca ulaşamayan Ahundzade, Tiflis'e döndükten sonra bir süre alfabe meselesi ile uğraşmaz. Kendisinin ifade ettiğine göre bunun sebebi, çocuğunun vefat etmesi üzerine yaşadığı bazı sıkıntılardır. İstanbul'da bulunduğu sırada tanıştığı Ermeni asıllı İranlı Mirza Melkum Han'ın⁶² alfabe layihasını kendisine göndermesi, ayrıca çeşitli mektuplarında belirttiği üzere bu dönemde farklı bölgelerde alfabe konusunda makalelerin yazılıp gazetelerde neşredilmesi suretiyle yeniden gündeme taşınması ve bu konudaki tartışmaların yeniden alevlenmesi, yazarın bu mesele-ye tekrar yönelmesine sebep olmuştur.⁶³ Bu ilgi üzerine yazar, Os-

db | 179

⁵⁹ *Eserleri*, III, 218.

⁶⁰ Örnek için bk. *Eserleri*, II, 186, III, 88, 126, 160, 163-164.

⁶¹ Ahundzade, *Eserleri*, III, 164.

⁶² Ahundzade, *Eserleri*, II, 241; Melkum Han, 1833'te İran'da Ermeni asıllı Mirza Yakup Han'ın oğludur. Babası Yakup Han Ahundzade gibi Tahran'daki Rus elçiliğinde mütercim olarak çalışmıştır. Küçük yaşta Fransa'ya götürülmüş, bir papaz okulunda eğitim alması sağlanmıştır. İran'a dönüşünde mütercim olarak işe başlayan Melkum Han, devletin çeşitli kademelerinde yükselmiş, 1862-1872 yılları arasında Mirza Hüseyin Han'ın elçiliği sırasında İstanbul'da bulunmuş ve elçiliğin müşavirliğini yapmıştır. İstanbul'da İttihat ve Terakki üyeleri ile sıkı ilişkiler kurmuş, Arap alfabesinin Osmanlı ve İran'da kaldırılması yönünde bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Bk. Yılmaz Karadeniz, “İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Melkum Han'ın Rolü (1833-1908)” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2011, sy: 23, s. 103-111; Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan: A Study in the History of Iranian Modernism*, s. 1-5 vd.

⁶³ Ahundzade, *Eserleri*, II, 240-241, III, 85-86.

manlı'daki idarecilerinden Paris'teki şarkiyatçılar ile İran'daki bir kısım ileri gelen şahsiyetlere kadar uzanan geniş bir çevreden çeşitli kimselerle giriştiği mektuplaşmalarla alfabe reformu davasını yaygınlaştırma yolundaki faaliyetine devam etmiştir.⁶⁴

Arap alfabesinin ıslahı ve değiştirilmesi yönünde bir takım faaliyetlerde bulunan Melkum Han Arap harflerinin bazılarının şeklini koruyarak, bitişmeyen harflerden meydana gelen yeni bir alfabe sistemi hazırlar, hatta bu alfabe ile bastırdığı “Durûb-ı emsâl-ı Türki”yi Ahundzade'ye gönderir.⁶⁵ Ahundzade, Eylül 1868'de Mirza Melkum'un alfabesine dair görüş ve düşüncelerini serdettiği bir mektup yazarak alfabeye yönelik bazı eleştirilerini de zikreder. Eleştirdiği husus, noktaların kaldırılmaması ve sesli harflerin tamamı için yeni harflerin oluşturulmaması ve bunların alfabeye dâhil edilmemesi ile ilgilidir. Başka bir ifade ile Ahundzade, Melkum'un alfabesinin yazma ve okuma konusunda maksada uygun olmadığını bildirir. Eleştirdiği noktalarla ilgili olarak, Melkum'un bunların zamanla iyileşeceği düşüncesine karşın, bu işin uzun süreceğini, alfabe-deki bu değişimin zamana yayılmadan hemencecik yapılması gerektiğini vurgulayarak şöyle der: “...Yaptığımız yeni işi neden noksanlı yapalım ki, belli bir vakitten sonra yeniden alfabeyi değiştirmek ihtiyacı karşımıza çıksın?” Bununla birlikte yazar, Melkum'un alfabesinin kitap basımında görülen tüm zorlukları ortadan kaldıracığını da ifade eder.⁶⁶

Ahundzade bir taraftan Osmanlı ve İran devletlerindeki tanıdıklarıyla mektuplaşarak hazırladığı alfabenin uygulanmasına yönelik gayret gösterirken, diğer taraftan da layihası üzerinde çalışarak daha elverişli olabilecek iyi bir alfabe ortaya koymak için çaba sarf etmekteydi. Ahundzade alfabesini yeniden düzenlerken üç hususa dikkat eder; kolay okunması, kolay yazılması ve basımının kolay olması. Bilhassa matbaacılık açısından dizgi ve baskıyı kolaylaştırıcı yollara başvurarak alfabesinde -harflerin bitişik değil de ayrı yazılması gibi- bazı değişiklikler yapar ve 1868'de yeni bir layiha ortaya koyar. Ahundzade yeni layihasında harflerin ayrı yazılması konusundaki görüşünün, Cemiyet-i İlmiyye'nin önceki alfabe ile ilgili olarak harflerin bitişik olmasının basım işini zorlaştırdığına dair

⁶⁴ Algar, “Mirza Fethali Ahundzade”, 189.

⁶⁵ Mirza Yusuf'un, Paris'ten Ahundzade'ye yazdığı 17 Ekim 1867 tarihli mektuba esasen Mirza Melkum'un alfabe lahiyasını 1867'de tamamladığını biliyoruz. Bk. *Eserleri*, III, 229-230.

⁶⁶ Ahundzade, *Eserleri*, II, 241; III, 73-74, 87-89.

ileri sürdüğü gerekçeden ötürü olduğunu söyler.⁶⁷ Bundan dolayı önce Melkum Han'ın daha sonra da kendisinin bu değişikliği Cemiyet'in tavsiyesi üzerine yaptığını ifade eder. 1870 tarihli bir mektubundan anlıyoruz ki Melkum Han'ın tesiriyle, yazının soldan sağa doğru yazılmasının daha iyi olduğu kanaatine de gelmiş ve bunu Münif Efendi'ye gönderdiği mektubunda da belirtmiştir.⁶⁸

Ahundzade düzenlediği yeni layihasını, Melkum'un alfabesine yazdığı eleştiri ve Osmanlı Cemiyeti'nin kendisine verdiği rapor ve diğer mektuplarla birlikte Eylül 1868 yılında Tahran'daki Maarif Nazırına gönderilmek üzere İran'ın Tiflis'teki konsolosu Ali Han'a takdim eder. İran'a gönderdiği belgelere, Ali Süâvi'nin *Muhbir* gazetesinde yayınladığı alfabe hususundaki görüşlerini⁶⁹ eleştirdiği makalesini⁷⁰ (Eylül 1968), ayrıca gazetenin orijinali ve Farsça çevirisini de ilave eder.⁷¹ İran'a gönderdiği layihasının bir müşavere heyeti oluşturularak tartışılacağını düşünerek bu meclise katılacağını düşündüğü kişilere de birer mektup göndermiştir.⁷² Bunlardan Paşa Han'a gönderdiği mektubunda O'nun müşavere meclisinde Alfabe lehinde olması için İran'ın durumunu över, İran'da matbaa kurulmasının, Dârülfünun açılmasının, Avrupa'ya talebe gönderilmesinin gurur duyulacak işler olduğundan bahseder.⁷³

⁶⁷ Aslında Ahundzade harflerin ayrı yazılması düşüncesini önceden benimsemişti. Zira Melkum Han'a yazdığı bir mektubunda belirttiğine göre Cemiyet'in toplantısında kendisine bununla ilgili bir soru sorulmuş, cevabında harflerin ayrı yazılması durumunda eski alfabe ile yenisi arasında farkın çok olacağı, bundan dolayı kabul edilemeyeceği endişesi sebebiyle bu fikrini açıkça belirtmekten kaçınmıştır. Bk. *Eserleri*, III, 146.

⁶⁸ *Eserleri*, II, 239-241, III, 89, 102-103, 116, 130.

⁶⁹ Süâvi'nin alfabenin ıslahı konusundaki görüşünü; harflerin şekillerinin değiştirilmeyip hareketlerin öğrencilere okuma yazma öğretilirken kullanılması, eksik olan harfler ve hareketler için yeni işaretler icat edilerek bu işaretlerin hareketler gibi harflerin üstüne yazılması şeklinde özetleyebiliriz. O'na göre, aynı harflerle yazılan bazı kelimeler birkaç türlü okunabildiğinden, bunun önlenmesi için sadece harflerin üzerine bazı işaretler ve hareketler ilave edilebilir. Daha fazla değişiklik yapılmasına gerek yoktur. Islahat ne kadar gerekliyse o kadar yapılmalıdır. Bu ıslahat yapıldıktan sonra da eski eserler rahatlıkla okunabilmelidir ki, geçmişle gelecek arasında bir kopukluk olmasın. Erat, "Osmanlı'da Alfabe Tartışmaları", s. 249, Ali Süâvi'nin ilgili makalesi için ayrıca bk. Ahundzade, *Eserleri*, III, 227-229.

⁷⁰ Ahundzade'nin eleştirisi için bk. *Eserleri*, II, 225-235.

⁷¹ Gazetenin ilgili sayısını Paris'ten kendisine Mirza Yusuf Han gönderir. (*Eserleri*, III, 89-90) Yusuf Han Ahundzade'ye gönderdiği 6 Ekim 1969 tarihli mektubunda, Ali Süâvi'nin Ahundzade'nin tenkidini gördüğünü ve kendisine hak verdiğini haber verir. Bk. *Eserleri*, III, 232-233.

⁷² Ahundzade'nin İran'a gönderdiği belge ve mektupların tamamı için bk. *Eserleri*, II, 239-250, III, 73-86.

⁷³ Ahundzade, *Eserleri*, III, 79-80.

Ahundzade, Ali Süavi'nin alfabe değişikliği ile ilgili makalesine eleştiri olarak yazdığı yazıyı 1868'de İstanbul'daki Melkum Han'a da göndermiş, neşredilmesi için Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'ye vermesini istemiştir.⁷⁴

Ahundzade Kaçar Hanedanının ikinci hükümdarı Feth Ali Şah Kaçar'ın (1771-1834) oğlu Şehzade Celaleddin Mirza'ya yazdığı bir mektubunda İran'a gönderdiği alfabe layihasının durumunu öğrenip kendisine bilgi verilmesini istirham eder.⁷⁵ 1870 tarihli bir mektubunda belirttiğine göre alfabe ile ilgili İran'a yaptığı müracaata resmi bir cevap verilir. İranlılar alfabeyi değiştirmeye ihtiyaçlarının olmadığını, alfabeyi değiştirmek istiyorsa daha önce de benzer teşebbüste bulunduğu Osmanlı Devleti'ne müracaat etmesini tavsiye ederler.⁷⁶ İran'dan olumsuz cevap alan Ahundzade daha önce İran'a yolladığı yeni layihasını 1870 Ocak ayında sadrazam Ali Paşa ve Münif Efendi'ye gönderir.⁷⁷ Yazdığı mektupta layihasını önce İran'a gönderdiğini ve kendisine verilen cevabı da belirtir. Yazar ayrıca layihayı gönderme amacının, onun icra edilmesinden daha çok, Cemiyet-i İlmiyye'de tekrar müzakere edilerek neşredilmesi olduğunu bildirir ve devamında şöyle der: "... İslam halklarının gelecek nesilleri için bir senet (belge) olarak kalsın ve onlar bilsin ki, biz İslam alfabesini değiştirmenin zorunlu bir iş olduğunu anladık, fakat muasırlarımız bu işe rıza göstermediler ve güneşten daha aydın olan bu meselenin lüzumunu kabul edilmez bir takım delillerle inkâr ettiler ve bundan dolayı bin teessüfle ve hasretle bu dünyadan gittik. Belki de gelecekte bizim medeniyet dairesine kadem basacak evlatlarımız bu maksadımızı istekten amele çevirecekler."⁷⁸ Ahundzade'nin layihasını İstanbul'a göndermek suretiyle yaptığı bu son teşebbüs de hiçbir semere vermemiştir. Ahundzade yaptığı bu gayretlerin sonuçsuz kalmasından doğan ruhi isyanını Firdevsî üslubunda Farsça kaleme aldığı bir manzumesinde acı acı ifade eder. Manzumede alfabe ile ilgili İstanbul ve Tahran'da yaptığı çalışmalarını, teşebbüsünün akim kaldığını kaydetmekte, bu konuda karşılaştığı bazı sıkıntıları zikrederek bilhassa İranlı Hüseyin Hanı hicvetmektedir. Manzumede ayrıca İran şahına değerli devlet adamlarını iş başına getirmesi nasihat eder ve örnek olarak Keykubad, II.

⁷⁴ Bu eleştirini Münif Paşa'ya 1970'de yeniden gönderir. Bk. *Eserleri*, III, 89-90, 98.

⁷⁵ Ahundzade, *Eserleri*, III, 109.

⁷⁶ Ahundzade, *Eserleri*, III, 97; Yazar bu tarihten sonra İran yetkililerine artık fazla mektup yazmaz.

⁷⁷ Ahundzade, *Eserleri*, II, 245-246.

⁷⁸ Ahundzade, *Eserleri*, III, 96-101.

Aleksandr, Wilhelm, Otto Von Bismarck, Giuseppe Garibaldi, Abraham Linkoln gibi tarihi simaları zikreder.⁷⁹

Bütün bunlarla birlikte Ahundzade bir gün mutlaka alfabenin değiştirileceği fikrine inanmıştır. Bu hususla ilgili olarak Mirza Melkum'a yazdığı bir mektubunda; "Ben ve sen alfabeyi değiştirmek fikrini ileri sürmekle üzerimize düşeni beşeriyet karşısında ve medeniyetin gelişimi yolunda yerine getirmişiz. Bizim ismimiz her zaman tarihte kalacak ve evlatlarımız tarafından hürmet ve iftiharla kaydedilecektir. ...bizim evlatlarımız, muhakkak bu fikrin icrasını ülkede her tür başka tedbirlerin ve kural-kanunların icrasından üstün tutacak ve bu fikrin vacibliğini ve ehemmiyetini anlamayan muasırlarımızın akıl ve zekâsının azlığına teessüf edecekler." der.⁸⁰ Başka bir yerde ise şöyle der: "Ben o insanlardan (heriflerden) değilim ki, düşman karşısında diz çöküp onların emrine tabi olam. Yaşadığım sürece İstanbul nazırları ile kalemimle savaşıacağım. Ben ve benim yaverim olan siz öldükten sonra bizim muasırlarımızın ne kadar da şuursuz olduğunu anlayan gelecek kuşak, binlerce defa halimize hayıflanacak, bizim fikirlerimizi gerçekleştirecek ve kabrimizin üzerine heykeller yapacaklar."⁸¹

db | 183

21 Haziran 1871 yılında Mirza Yusuf Han'a yolladığı mektupta Melkum Han'ın yeni alfabesini mükemmelleştirdiği, kendi alfabesi ile kitap basmak için matbaa malzemesi temin ettiğini, ancak Osmanlı idarecilerinin izin vermediklerini söyler. Kendisi de bu duruma sinirlenerek; "İstanbul'a göndermek için öyle şeyler yazıyorum ki, sert kayaya dokunsa kırıp döker. Alfabe fikrinden ayrılmak benim için tasavvur edemediğim bir durumdur. Ne kadar ki ömrüm var İstanbul nazırlarına karşı kalemle mücadele edeceğim... Lakin bununla birlikte ben sizi temin ederim ki alfabe meselesi nihayet gerçekleşecek. Şayet bugün olmazsa, yarın, yarın olmazsa, bir sonraki gün gerçekleşecektir." der ve bu konudaki kararlılığını bildirir.⁸²

⁷⁹ Manzumenin Farsça metni için bk. Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, I, 406-409; Azerbaycan Türkçesinde çevirisi için bk. *Eserleri*, I, 233-237.

⁸⁰ Ahundzade, *Eserleri*, III, 121.

⁸¹ Melkum Han'a yazdığı 1871 tarihli aynı mektubun devamında *Kemâlüddevle* isimli eserini kast ederek İstanbul uleması ve vüzerasına hıncını şöyle dile getirir: "Çok yakında benim dostlarım bu kitabı neşrederek bütün Asya ve Afrika'ya ulaştıracaklardır. O vakit İstanbul vüzerasının dinlerine nasıl baktıklarını göreceğim. O zaman onların dini elden gidecek, çaresizce bizim yazdığımız alfabeyi kabul edecekler. Makamlarının muhafazası için bizden özür dileycekler." *Eserleri*, III, 131-132.

⁸² Ahundzade, *Eserleri*, III, 135.

8 Mart 1872’de Melkum’a gönderdiği bir mektubunda ise “Ben artık Osmanlı’dan ümidimi kesmişim, artık onları mezemmet bile etmiyorum. Onlar konuyu çok güzel anladılar ve bildiler ki, yeni alfabe tatbik edilip ilim ve medeniyet yayıldıktan sonra onların despot hükümeti ve dinleri elden gidecektir. Malumdur ki, ilim ve medeniyet geniş yayıldıktan sonra despotizm, fanatizm, supermat-sion (ölülerin ruhuna tapma) artık yaşayamaz” der.⁸³

1872’de Melkum Han Ahundzade’ye Fransız yazar Charles Mismar’ın dünyada kullanılan alfabeler hakkındaki yazısını gönderir. Ahundzade’ye göre Mismar bu çalışmasında alfabeleri hiyeroglif, sillabik (syllabique) ve alfabetik (alphabetique) olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Hiyeroglif Çinlilerin yazısı, sillabik bizim sağdan sola yazılan yazımız, alfabetik ise soldan sağa yazılan Avrupalıların yazısıdır. Mismar bunlardan alfabetik olanların diğerlerinden daha üstün ve mükemmel olduğu kanaatindedir. Kendisi de Mismar’e katılarak bu görüşü savunur ve şöyle der: “Hâlihazırda ben bu âlimin sözünü her yönden tasdik ediyorum ve onun fikrini her cihetten üstün tutuyorum. Soldan sağa yazılıp okunan, sesli harflerin sessiz harfler sırasına dâhil edildiği ve bütün noktaları atılmış alfabetik yazıdan başka hiçbir yazının harflerini kabul etmiyorum ve hiçbir zaman da kabul etmeyeceğim. ...Ben de Charles Mismar’ın şerhinin Farsça çevirisini neşrettirip, onun fikrini savunacağım.”⁸⁴ Bu satırlar Ahundzade’nin alfabe konusundaki düşüncelerinin hala gelişmekte olduğunu göstermektedir. Hatta daha önce hazırladığı alfabe layihasını kastederek “...İyi ki benim ilk teşebbüsüm sonuçsuz kaldı. Şimdi o hattı kabul etmedikleri için çok mutluyum.” diyerek ilk görüşlerinden vazgeçtiğini işaret eder.⁸⁵

Ahundzade, Latin harflerine dayalı bir alfabe fikrini ilk defa 1873’de İstanbul’daki “Hakâik” gazetesine gönderdiği bir mektubunda açıklar.⁸⁶ Bu yazısında “Ben iki çeşit alfabe düşündüm. On-

⁸³ Ahundzade, *Eserleri*, III, 163-164.

⁸⁴ Ahundzade, *Eserleri*, III, 165-166. Ahundzade Mismar’ın sadrazam Ali Paşa’ya yazdığı Arap alfabesinin kusuru ile ilgili makalesini Farsça’ya çevirerek Tahran’a vezir-i aza-ma gönderir. Bk. Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, I, 410.

⁸⁵ Ahundzade, *Eserleri*, III, 166.

⁸⁶ Bununla birlikte İsaahanlı’ya göre Ahundzade, Arap alfabesinin Latin harflerine dayalı olarak değiştirilmesi ile ilgili layihasını ilk defa 1870’de düzenlemiş ve bunu alfabe konularıyla ilgilenen Muhammed Ağa Şahtahlı’ya (1846-1931) göndermiştir. Ahundzade’nin 1873’de düzenlediği Latin alfabe layihası ise bir önceki layiha üzerine yaptığı bazı değişiklik sonucu ortaya çıkmıştır. İsaahanlı araştırmasında her iki layihanın da örnek metnini sunar ve 1870 tarihli alfabe örneğini ilk defa kendisinin yayınladığını belirtir. Bk. İsaahan İsaahanlı, “Azerbaycan’da Latin Alfabesine Geçiş Tarihi Kı-

lardan biri Latin alfabesi harflerinden seçilerek tertip edilmelidir ki, onu soldan sağa yazmak lazım gelecektir. İkincisi ise şimdiki alfabenin esasında kurulmalıdır ki, onu şimdiki gibi sağdan sola yazmak olur.”⁸⁷ Diyerek Arap alfabesiyle birlikte Latin alfabesine dayanan ve soldan sağa doğru yazılan fonetik bir alfabe düzenlenmesi fikrini ileri sürmüştür. Ancak ifadelerinden bu tarihte bile Latin harfleri için kesin kararını vermediği anlaşılır. Kendisinin belirttiğine göre “Hakâik”e gönderdiği mektupla birlikte biri Latin harflerinden, diğeri ise eski İslam alfabesi harflerinden düzenlenen iki yeni alfabe layihasını gazetenin muharririne gönderir ve bu konuda kendisine cevap yazmasını ister.⁸⁸ Bu alfabeleri beğenmeyecekleri takdirde belirttiği esaslara uymak şartıyla kendilerinin üçüncü bir alfabe yapabileceklerini söyler. Sıraladığı bu şartlar daha önce ortaya koyduğu alfabe layihasında sadık kaldığı esaslardan ibarettir.⁸⁹

Ahundzade alfabe konusunda geldiği son ve kesin kanaatini 1875 Ekim tarihli bir yazısında açıkça belirtir. Tiflis’te şehzade Ferhad Mirza Kaçar’la görüştüğü zaman kendisiyle ne konuştuğunu anlattığı yazısında, alfabe ıslahatıyla ilgili hazırladığı ilk iki teşebbüsünü anlattıktan sonra “Üçüncü fikir” olarak “harflerin şekilleri bitişmeyen Latin harfleri şekilleri ile değiştirilir, harekeler harflerin sırasına dâhil edilir, yazı ise soldan sağa doğru yazılır... Bu üç fikirden zannımca üçüncü fikir daha üstün ve maksada daha yakındır. Çünkü onunla okumak, yazmak ve basım işleri kolaylaşmış olur. Alfabenin değişmek asla şeriate muhalif değildir.” der.⁹⁰ Bu ifadelerden de görüldüğü üzere Ahundzade’nin alfabe konusunda geldiği son kanaati kendi ifadesiyle “İslam alfabesinin sillabik değil, alfabetik olması ve soldan sağa doğru yazılması”⁹¹ şeklinde özetleyebiliriz.

sa Bakış ve Ferhad Ağazâde”, *Hazar Haber*, 15 Kasım, 2005, sy. 197, s. 9; a.mlf. *Azerbaycan’da Latin Alfabesine Geçiş ve Ferhad Ağazâde*, Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı, 2011, 34-35.

⁸⁷ Ahundzade, *Eserleri*, III, 172.

⁸⁸ Ahundzade, *Eserleri*, III, 175.

⁸⁹ İleri sürdüğü bu şartlarla ilgili bk. *Eserleri*, III, 172-173. Yazar aynı zamanda 1874’de İran şehzadesine gönderdiği mektupta “...Siz bir meclis kurun ve bütün dünyada yaşayan halkların alfabesini önünüze koyun, onlardan en güzel harflerin şekillerini seçip bizim için yeni bir alfabe oluşturun ve halkımızı karanlıktan ışığa çıkarın.” dedikten sonra yeni alfabenin dayanacağı esaslara ilgili yukarıdaki şartları sıralar. Eski alfabenin Deli Petro’nun yaptığı gibi dini işlerde yalnızca din âlimlerinin kullanmasını önerir. Yeni alfabenin ise Avrupa ilimlerini yaymak için sivil ve devletle ilgili işlerde kullanılmasını söyler. Bk. *Eserleri*, III, 183.

⁹⁰ Ahundzade, *Eserleri*, III, 192.

⁹¹ Ahundzade, *Eserleri*, III, 214.

Sonuç Yerine

Çalışmamızda, 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının ve düşünce dünyasının en önemli şahsiyetlerinden biri olan Mirza Fethali Ahundzade'nin Alfabe layihasını ele aldık. Ahundzade, Azerbaycan'da modern edebiyatın kurucusu ve modern dönem İran milliyetçiliğinin öncülerinden biri olmakla birlikte, toplumsal ve felsefi görüşleri, ayrıca meşrutiyetçi siyasi düşünceleri ile yaşadığı dönemin en önemli reformcu aydınları arasında yer almaktadır. Ahundzade, aynı zamanda Türk-İslam dünyasında ilk alfabe reformcularından biri olarak kabul edilmektedir.

Doğu Müslüman dünyasının geri kalmışlığının başlıca sebepleri üzerinde duran Ahundzade, Doğu'nun ilerlemesi ve medeni seviyeye ulaşmasını engelleyen temel sebebin cehalet olduğu kanaatinde-dir. Cehaletten kurtulmanın tek yolunun eğitim ve okur-yazarlıkla mümkün olacağını, eğitilmiş kimselerin fazla olduğu ülkede düşünce adamlarının da çok olacağını, mütefekkirlerin çok olduğu yerde ise halkın bütün alanlarda gelişeceğini söylemektedir. Kendi ifadesiyle “açıktır ki, kadim İslam hattı ilmin ve halkın terakkisine manidir. Şayet bu hat değişilmezse, İslam milleti dünyanın sonuna kadar cehalet karanlığında kalacaktır.” Yazara göre okur-yazar oranının artması, eğitimin yaygınlaşarak halkın cehalet belasından kurtarılması ve ilim ve sanayide gelişmemiz alfabenin ıslahıyla mümkün olacaktır. Bu nedenle, yazar bu konudaki düşüncelerini nazari planda tutmamış, alfabe üzerinde yaptığı çalışmaların özellikle İran'da ve Osmanlı'da kabul edilmesi için mücadele etmiş, bu maksatla devrin siyasi liderlerine, devlet adamlarına sayısız müracaatta bulunmuştur. Osmanlı'daki yenileşme hareketleri bir ara ümidini artırmışsa da İstanbul'a seyahatinden sonra gerçeği görmüş, arzu ettiği değişiklikler ve ıslahat için henüz zamanın erken olduğunu anlamıştır.

Ahundzade'nin Müslüman halk için eğitim ve öğretimde geri kalmışlığın çözümü ve tek kurtuluş çaresi olarak gördüğü alfabe değişimi nazari planda kalarak o gün için gerçekleşmemiş olsa da, bu alanda yaptığı faaliyetler ile daha sonra gerek XX. yüzyıl Türkiye'si ve gerekse Rusya idaresi altındaki İslam ülkeleri tarafından atılacak bazı adımların öncülüğünü yapmış, bunların zeminini oluşturmuştur, “harf devrimi”yle sonuçlanan hareketlerde bir başlangıç noktası olmuştur.

Kaynakça

- Ahundzade, Mirza Fethali, *Eserleri*, Bakü: Doğu-Batı, 2005, I-III.
- Akpınar, Yavuz, *Mirza Fethali Ahundzâde* (bütün yönleriyle), yayımlanmamış doktora tezi, (Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, 1980), s. 113-114.
- Algar, Hamid, *Mirza Malkum Khan: A Study in the History of Iranian Modernism*, Berkeley: University of California Press 1973.
- Doğan, İsmail, “Münif Mehmed Paşa”, *DİA*, XXXII.
- Erat, Muhammet, “Osmanlı’da Alfabe Tartışmaları”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. XV.
- İsahanlı, İsahan, “Azerbaycan’da Latin Alfabesine Geçiş Tarihine Kısa Bakış ve Ferhad Ağazâde”, *Hazar Haber*, 15 Kasım, 2005, sy. 197, s. 9.
- Azerbaycan’da Latin Alfabesine Geçiş ve Ferhad Ağazâde, Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı, 2011.
- Karadeniz, Yılmaz, “İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Melkum Han’ın Rolü (1833-1908)” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2011, sy: 23, s. 103-111.
- Köçerli, Firidun Bey, *Azerbaycan Edebiyatı*, Bakü: Avrasiya Press, 2005.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1972.
- Tansel, F. A., “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)”, *TTK Belleten*, XVII, sy. 66, Nisan 1953.
- Uca, Alaattin, “Mirza Fethali Ahundzade’nin Türk Dünyasına Hizmetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, sy. 17, Erzurum 2001.

